

Riyad 1406/1986, neşredenin girişi, I, 47-49; Râmhürmüzî, *el-Muhaddişü'l-fâşil* (nşr. M. Ac-câc el-Hatîb), Beyrut 1391/1971, s. 250-251; İbn Hazm, *Aşhâbü'l-füyâ mine's-şahâbe ve men ba'dehüm* (Cevâmî'u's-sîre içinde, nşr. İhsan Abbas - Nâsırüddin el-Esed), Kahire, ts. (Dârü'l-maârif), s. 334-335; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XII, 405, 413, 502; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I, 259; Sem'ânî, *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ* (nşr. M. Weisweiler), Beyrut 1401/1981, s. 148-149; Zehabî, *A'lâmü'n-nübela*, VIII, 91; X, 490, 491, 494, 502; Sübkî, *Tabakât*, II, 154, 158, 159; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzeheb*, s. 157; Rûdânî, *Şilatü'l-halef bi-mevşülü's-selef* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1408/1988, s. 399; Kettânî, *er-Risâletü'l-müste'trafe*, s. 47; *Fihrisü ehadîş ve âşâri Kitâbi'l-Emvâl* (nşr. Âtîf Ali Sâlih), Beyrut 1409/1989, neşredenin girişi, s. 6; Najib Abdul Wahhab al-Filî, *A Critical Edition of Kitâb al-Amvâl by Abû Ja'far Ahmad b. Naşr al-Dawûdî* (doktora tezi, 1989), University of Exeter, s. 143-153; Sâid Bekdâş, *Ebû 'Ubeyd el-Kâsim b. Sellâm*, Dimaşk 1411/1991, s. 137-143; Gaydâ Hazne Kâtibî, *el-Harâc münzû'l-fet-hi'l-İslâmî hattâ evâşîti'l-karni's-şâlişi'l-hicrî*, Beyrut 1994, s. 57-58; H. Gottschalk, "Abû 'Ubaid al-Qasim b. Sallâm. Studie zur Geschichte der arabischen Biographie", *Isl.*, XXIII (1936), s. 245, 272; Cengiz Kallek, "Economic Views of Abû 'Ubayd", *IIUM Journal of Economics and Management*, VI/1, Kuala Lumpur 1998, s. 1-21.

CENGİZ KALLEK

KİTÂBÜ'L-ERBAİN

(كتاب الأربعين)

Fahreddin er-Râzî'nin

(ö. 606/1210)

kelâm ilminin

ana konularına dair eseri.

Tam adı *el-Erba'in fi uşûli'd-dîn olup* bazı kaynaklarda *el-Mebâhişü'l-erba'ün fi uşûli'd-dîn* şeklinde de zikredilmektedir (Brockelmann, I, 667; *Suppl.*, I, 922). Kitabın mukaddimesinden anlaşıldığına göre Fahreddin er-Râzî bu eserini büyük oğlu Muhammed'in karşılaştığı inanç problemlerini kolaylıkla çözebilmesi için kaleme almıştır. Kırk konu (mesele) halinde düzenlenen *Kitâbü'l-Erba'in*'in muhtevasını ilâhiyyât, sem'iyât, nübüvvet, ceza-mükâfat ve imâmet olmak üzere beş ana bölüme ayırmak mümkündür.

Eserin birinci bölümünde âlemin hudûs-u yoluyla yaratıcının varlığının ispatına çalışılmış, dördüncü meseleden itibaren yedi ayrı başlık altında selbî, daha sonra yine yedi mesele halinde sübûtî sıfatlar konu edilmiştir. On sekizinci meselede selbî sıfatlardan sayılan bekâ kavramı üzerinde durulmuş, ardından Ehl-i sünnet'le Mu'tezile arasında tartışma konusu olan rü'yettullah meselesi ele alınmış. Allah'ın mahiyet ve kühnünün beşer tara-

fından idrak edilemeyeceği hususu tartışılmıştır. İlâhiyyât bahislerinin yirmi ikinci meseleden itibaren sekiz başlık altında yer alan konuları şunlardır: Kullara ait fiillerin yaratılması, kudret ve irade sıfatlarının kapsamı, hüsün ve kubuh, cevher-i ferd, nefsin mâhiyeti ve cisimler arasındaki boşluk (halâ) teorisi. *Kitâbü'l-Erba'in*'in otuzuncu meselesi âhiret (meâd) bahislerine ayrılmıştır. Oldukça muhtasar tutulan bu bölümde daha çok filozofların görüşleri cevaplandırılmıştır. Daha sonra dört başlık altında nübüvvet ve kerâmet konuları işlenmiş, otuz beşinci meseleden itibaren yine dört başlık altında da ceza-mükâfat, günah ve şefaât bahisleri ele alınmış, otuz dokuzuncu mesele imâmet konusuna ayrılmıştır. Kitabın son bahsi akfî istidlâl sırasında göz önünde bulundurulması gereken bazı noktalara dairdir.

Brockelmann'ın dünyanın çeşitli yerlerindeki yazma nüshalarına işaret ettiği eserin (*GAL*, I, 667; *Suppl.*, I, 922) İstanbul'un muhtelif kütüphanelerinde de pek çok nüshası bulunmaktadır (meselâ Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2246; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2091; Râgıb Paşa Ktp., nr. 722, 723; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 581). *Kitâbü'l-Erba'in*'in tesbit edilebilen en eski baskısı Haydarâbâd'da yapılmıştır (1353/1934). Eserin Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (I-II, Kahire 1406/1986) ve Muhammed Mu'tasım-Billâh (Beyrut 1410/1990) tarafından gerçekleştirilen iki neşri daha bulunmaktadır.

Kitâbü'l-erba'in'in Sirâceddin el-Urmevî tarafından yapılan *Lübâbü'l-Erba'in fi uşûli'd-dîn* adlı muhtasarının bir nüshası Süleymaniye (Cârullah Efendi, nr. 1252), bir diğeri Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 1783) kütüphanelerinde bulunmakta, bir başka nüshasının da Dublin'de (Chester Beatty, nr. 7351) bulunduğu kaydedilmektedir (Ziriklî, VII, 166). Kâtib Çelebi, eserin Cemâleddin b. Vâsıl tarafından da ihtisar edildiğini belirtmektedir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 61). İbnü'l-Ekfânî'nin de bir muhtasar yazdığı eseri Şehâbeddin el-Karâfî şerhetmiştir (Haydarâbâd 1353).

BİBLİYOGRAFYA :

Fahreddin er-Râzî, *Kitâbü'l-Erba'in* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Kahire 1406/1986, I-II; a.mlf., *Kelâm'a Giriş [el-Muhassal]* (trc. Hüseyin Atay), Ankara 1978, tercüme edenin önsözü, s. 7; *Keşfü'z-zunûn*, I, 61; II, 1726; *Hediyetü'l-'ârifin*, II, 406; Brockelmann, *GAL*, I, 667; *Suppl.*, I, 922; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethullah), VII, 166; G. C. Anawati, "Fakhr al-Din al-Râzî", *EP* (İng.), II, 755.

ŞERAFETTİN GÖLCÜK

KİTÂBÜ'L-ESNÂM

(كتاب الأسماء)

İbnü'l-Kelbî'nin

(ö. 204/819)

Câhiliye dönemi Arap inançları
ve putlarına dair eseri.

İbn İshak gibi kendisinden önce Câhiliye devri Arap inançları ve putları hakkında bilgi veren müellifler olmakla birlikte İbnü'l-Kelbî'nin *Kitâbü'l-Esnâm*'ı, Arap yarımadasındaki putlar ve onlarla ilgili inançlar konusunda kaleme alınmış ilk özel çalışmadır. Eserin günümüze ulaşan tek nüshası Kahire'de Ahmed Zeki Paşa Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. *Kitâbü'l-Esnâm*'ın ilim âleminde duyurulmasında önemli bir yeri olan Ahmed Zeki Paşa, ısrarlı aramaları sonucunda kitap koleksiyoncusu Şeyh Tâhir el-Cezâirî'de (ö. 1920) bulduğu orijinal yazma nüshayı satın alarak 1914'te ve 1924'te neşretmiştir.

Kitâbü'l-Esnâm zamanımıza bizzat İbnü'l-Kelbî'ye kadar çıkan bir râviler zinciri-

Kitâbü'l-Esnâm'ın Türkçe'ye çevrilen Arapça nüshasının kapağı

نشریات كلية الآداب بحسب الفهرست ٨٤

كتاب الأسماء

لابن الكلبي

بتحقيق

الأستاذ احمد زكي باشا

الطبعة ١٩٢٤

riyle ulaşmaktadır. Kitapta verilen bilgiye göre İbnü'l-Kelbî'nin yanında 201 (816-17) yılında ilk defa eserin metnini bizzat öğrenen Ebû'l-Hasan Ali b. Sabbâh b. Furât el-Kâtib bunu Ebû Ali Hasan b. Uleyl el-Anezî'ye, o Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Cevherî'ye, o Merzûbânî'ye, o 463'te (1071) Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Müslime'ye, o da Sayrafi'ye anlatmıştır. Eserin 494'te (1101) Sayrafi'nin huzurunda okunması sırasında onu dinleyenler arasında bulunan İbnü'l-Cevalîkî, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Abbas b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Furât'ın (ö. 384/994) yazdığı nüshadan kitabın bir sûretini, bundan da 529 (1135) yılında ikinci bir nüshasını çıkarmıştır. Ahmed Zeki Paşa'nın kütüphanesinde bulunan nüsha İbnü'l-Cevalîkî'nin ikinci nüshasından istinsah edilmiştir. Yâkût el-Hamevî ise *Mu'cemü'l-büldân*'da ilk nüshayı kullanmıştır.

Kitâbü'l-Eşnâm iki kısma ayrılmaktadır. Birinci kısımda eserin râviler zinciri verilmekte, Arap yarımadasında putlara tapmanın tarihçesi ve Mekkeliler'i putperestliğe sevkeden sebepler belirtilmekte, Nûh kavmi arasında putların yeniden ihya edilişi nakledilip yarımada putları ilk getiren kişi olarak gösterilen Amr b. Lühay'dan söz edilmektedir. Daha sonra Süva', Ved, Yegûs, Yeûk ve Nesr adlı putlara tapan kabileler ve tapınış biçimleriyle Araplar'ın taptıkları, Kur'an'da zikredilen Lât, Menât, Uzzâ ile Kur'an'da zikredilmeyen Hübel, İşâf ve Nâile, Zü'l-halâsa gibi putların özellikleri, bunlara tapınış şekilleri, hem Câhiliye dönemi Arap şiiri hem Kur'an âyetlerinden örneklerle ele alınmaktadır. Eserin ikinci bölümünde kısmen birinci bölüm tekrar edilmekte, konunun yeni bir takdimi yapılarak kısa râvi zinciri verilmekte, ardından insanlık tarihinde putperestliğin başlangıcı ele alınıp Arap yarımadasına putperestliğin girişi ve Amr b. Lühay kıssası nakledilmektedir. Bu ikinci bölümde Arap yarımadasında putperestliğin doğuşu birinci kısımdakinden tamamen farklı anlatılmaktadır. Kitabın her iki kısmında putperestliğin başlangıcı hakkında birbirinden farklı olan iki rivayet Amr b. Lühay'ın putperestliği Arabistan'a soktuğu meselesinde birleşmektedir. *Kitâbü'l-Eşnâm*'da eski ibadet şekillerine dair çeşitli efsane ve rivayetler nakledilmekte, Arap şiirinden istifadeyle geçmiş dönemlerin dini yaşayışıyla ilgili bilgiler verilmektedir.

Dinler tarihi açısından büyük değer taşıyan eser Arap putperestliği hakkında

yegâne Arap monografisidir. Kitap İbnü'l-Kelbî'den sonra gelenlerce temel kaynak olarak kullanılmış, İbnü'l-Cevzî, *Nağdü'l-İlm ve'l-İ'lemâ*, Abdülkâdir el-Bağdâdî *Hizânetü'l-edeb fi lübbi lübbâbi lisâni'l-'Arab*, Mahmûd Şükrî el-Âlûsî *Bülâğu'l-ereb fi ahvâli'l-'Arab* adlı eserlerinde *Kitâbü'l-Eşnâm*'dan nakillerde bulunmuşlardır. Diğer taraftan Yâkût el-Hamevî bu eserin büyük bir kısmını *Mu'cemü'l-büldân*'ında aktarmıştır. İbnü'l-Kelbî'nin verdiği bilgiler Cevâd Ali tarafından diğer kaynaklardan da faydalanılarak değerlendirilmiştir (*el-Mufaşşal*, VI, 227-289).

Kitâbü'l-Eşnâm'ı Rosa Klinke-Rosenberger *Das Götzenbuch des Ibn al-Kalbi* adıyla Almanca'ya (Leipzig 1941), Nebîh Emîn Fâris *The Book of Idols* adıyla İngilizce'ye (Princeton University Press 1952), M. S. Marmardji "Les dieux du paganisme arabe d'après Ibn Kalbi" adıyla kısmen Fransızca'ya (*Revue biblique*, XXXV [Paris 1926], s. 397-420), son olarak da W. Atallah, *Les idoles de Hicham Ibn al-Kalbi* adıyla giriş ve indeksle birlikte ve metni yeniden düzenleyerek Fransızca'ya (Paris, Klincksieck, 1969) çevirmiştir. Eser, Beyza Düşüngen tarafından Rosa Klinke-Rosenberger'in Almanca çevirisi Arapça aslıyla karşılaştırılarak *Putlar Kitabı* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Ankara 1969).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı: Kitâb al-Asnâm* (trc. ve nşr. Beyza Düşüngen), Ankara 1969; Sezgin, GAS, I, 270; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VI, 227-289; G. Monnot, *Islam et Religions*, Paris 1986, s. 51; Nebîh Emîn Fâris, "İbnü'l-Kelbî ve Kitâbü'l-Eşnâm", *el-Ebhâş*, III/2, Beyrut 1950, s. 188-194.

OSMAN CILACI

KİTÂBÜ'L-FİLÂHA

(كتاب الفلاحة)

İbnü'l-Avvâm'ın

(VI./XII. yüzyıl)

tarım ve hayvancılık

konusunda yazdığı

Ortaçağ'ın en kayda değer eseri

(bk. İBNÜ'L-AVVÂM).

KİTÂBÜ'L-HARÂC

(كتاب الخراج)

Yahyâ b. Âdem'in

(ö. 203/818)

İslâm malî hukukuna dair eseri

(bk. YAHYÂ b. ÂDEM).

KİTÂBÜ'L-HARÂC

(كتاب الخراج)

Ebû Yûsuf'un

(ö. 182/798)

malî konular yanında, muâmelât, ceza, idare

ve devletler hukuku kapsamına giren çeşitli meseleleri ele alan eseri.

Halife Hârûnürreşîd'in talebi üzerine hazırlandığı rivayet edilmekle birlikte kimliği zikredilmeyen bir halifeye yönelik bir hitapla başlamaktadır. Müellifin emîrû'l-mü'minin kendisinden haraç, uşûr, sadaka (zekât), cevâlî gibi vergiler ve diğer hususlarda bilip uygulamakla mükellef olduğu kuralları ihtiva eden bir kitap hazırlamasını istediğine dair ifadelerinden halifenin vergi hukukunun kodifikasyonu arzusunun taşıdığı sonucu çıkarılabilir.

Hitabın ardından halifenin sorduğu yirmi altı sorunun cevaplandırıldığı otuz dokuz fasıllık ana metin gelmektedir. Fasilaların hacimlerindeki orantısızlık dikkati çekmekte, ilk dönem fıkıh eserlerinin çoğunda olduğu gibi bu kitapta da ayrıca başlıksız alt bölüm veya kısımlar bulunmaktadır. Kısımlar arası geçişler, halife tarafından yöneltildiği anlaşılan bazı sorularla veya "kâle" ya da "kâle Ebû Yûsuf" şeklinde başlayan cevap kalıplarıyla yapılmaktadır. Genellikle fikhî ihtilâflara temas edildikten sonra Ebû Yûsuf'un görüşlerine geçiş de aynı kalıpla gerçekleştirilmekte, bunların kullanımında eserin yazma ve baskıları arasında farklılıklar bulunması müstensihlerin tasarrufunu düşündürmektedir. Ayrıca soruların çoğundan önce bir bölüm başlığına da rastlanmaktadır.

Norman Calder, diğer bazı tesbitleri yanında "kâle" ve "kâle Ebû Yûsuf" kalıplarının kullanımına dayanarak eserin Ebû Yûsuf'un bizzat kendisi tarafından ve hatta o henüz hayattayken yazılmış olduğunun söylenemeyeceğini ileri sürmektedir. Ona göre kitabın Ebû Yûsuf'un telif ettiği orijinal nüshasını daha sonra Hassâf'ın redaksiyona tâbi tutarak kendisinden vergi hukuku üzerine bir eser hazırlamasını isteyen Abbâsî Halifesi Müheddî-Billâh'a sunmuş olması da muhtemeldir. *Kitâbü'l-Harâc*'ın, başkadı Ebû Yûsuf'un vergi hukuku sahasındaki görüşlerinin derlenmesiyle Hassâf tarafından oluşturulduğu ve Ebû Yûsuf'a atfen şöhret bulduğu dahi ileri sürülebilir. Halbuki Yahyâ b. Âdem'in *Kitâbü'l-Harâc*'ında olduğu gibi "kâle Yahyâ" benzeri kalıplara